ISSN - 2229 - 4929

अक्षर वाङ्मय

४ मार्च २०२०

स्त्रीवादी साहित्य विशेषांक

संपादक
डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी

Scanned with CamScanner

ISSN 2229 4929

अक्षर वाङ्मय

०४ मार्च २०२०

: संपादक :

डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी

: कार्यकारी संपादक :

डॉ. भास्कर ताम्हनकर

: संपादक मंडळ :

डॉ. शशिकांत श्रंगारे

डॉ. शीतल गोर्डे-पाटील

: मार्गदर्शक :

श्री. सागर फडके

प्रकाशक : सौ. रुक्मिणबाई नानासाहेब सूर्यवंशी, प्रतीक प्रकाशन,
'प्रणव', रुक्म नगर, थोडगा रोड, अहमदपूर ४१३५१५.

मुद्रक : कल्पना मल्टीटेक, ८६१/४ सदाशिव पेठ, पुणे-३०.

साहित्य व वर्गणी पाठविण्याचा पत्ता : डॉ.नानासाहेब सूर्यवंशी, 'प्रणव', रुक्मे नगर,
थोडगा रोड, अहमदपूर, जि.लातूर-४१३५१५, भ्रमणध्वनी : ९४२३६५५८४१,
ई मेल : suryawanshinanasaheb67@gmail.com

अक्षर जुळणी : शिवाजी जा. पांचाळ, लातूर, भ्रमणध्वनी : ९७६६२४०१२६,
ई मेल : shivajipanchal8@gmail.com

स्वागत मूल्य : रू.१,०००/-

अक्षर वाङ्मयातील प्रकाशित मजकुराशी व लेखकांच्या मताशी प्रकाशक, संपादक आणि संपादक मंडळ सहमत असतीलच असे नाही.

Principal
S.S.Dhamdhere Arts & Commerce College
Talegaon Dhamdhere, Tal. Shirur

Scanned with CamScanner

ISSN : 2229-4929

अंतरंग

अ.क्र.	संशोधन पत्रिकेचा विषय	लेखकाचे नाव	पान क्र.
१.	'झिम् पोरी झिम्' कादंबरीतील स्त्रीवादी जाणीवा	डॉ. प्रकाश दुकळे	१
२.	मराठी नाटकांतील स्त्रीवादी विचार	डॉ. दत्ता पाटील	५
३.	जागतिकीकरणाचा स्त्रीवादी साहित्यावर प्रभाव	डॉ. अनिल प्र.उबाळे	११
४.	लोकसाहित्यातून उमटलेले स्त्री चित्रण	डॉ. दत्तात्रय मारुती कारंडे	१६
५.	सर्वोत्तम भूमिपुत्र : गौतम बुध्द या ग्रंथातील काही बौध्द स्त्रीव्यक्तिरेखा	डॉ. प्रशांत गायकवाड	२४
६.	लोकसाहित्यातून उमटलेले स्त्री-चित्रण	डॉ. रत्नप्रभा काशिनाथ पगारे	३०
७.	मुस्लीम कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्यातील मुस्लिम स्त्रिया	डॉ. आर. के. शानेदिवाण	३५
८.	लोकसाहित्यातूल उमटलेले स्त्री चित्रण	डॉ. कुंडलिक चिंधू पारधी	४०
९.	संत जनाबाईच्या काव्यातून प्रकट होणारे स्त्रीमन	प्रा. बाळासाहेब संतू चव्हाण	४४
१०.	रेव्ह धर्माजी काळे यांच्या शाहिरीतील ख्रिस्ती स्त्रीचे चित्रण	प्रा. अविनाश भोरे	४६
११.	भारतीय समाजातील स्त्री मानसिकता आणि मराठी साहित्यातील स्त्री मानसिकतेचे दर्शन यांचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ. सुरेश बाळ कृष्ण शिंदे	५०
१२.	थेरीगाथा पालि वाङ्मयातील एक स्त्रीवादी साहित्य	विजयकुमार झुंबरे	५५
१३.	भोंडल्याच्या गाण्यातील स्त्रियांचे सांसारीक जीवन	डॉ. माधुरी गोपाळ तानवडे	६१
१४.	स्त्री वेदनेचा हुंकार: रानआसवांचे तळे	प्रा. चिंतामण थिंदळे	६७
१५.	लोकसाहित्यातून उमटलेले स्त्री चित्रण	विलीना शशांक इनामदार	७२
१६.	कविता महाजन यांच्या 'ब्र' कादंबरीतील स्त्रीवाद	डॉ. जे. पी. चंदनशिवे	७९
१७.	स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य	डॉ. भारती रेवडकर	[illegible]

तमसो मा ज्योतिर्गमय
S.S.Dhamdhere ... College
Talegaon ...
Dist. Pune 412 208

Scanned with CamScanner

अक्षर वाङ्मय : ISSN : 2229-4929

लोकसाहित्यातून उमटलेले स्त्री चित्रण

डॉ. दत्तात्रय मारुती कारंडे

साहेबराव शंकरराव ढमढेरे कला, वाणिज्य महाविद्यालय, तळेगाव ढमढेरे, ता. शिरूर, जि. पुणे

आपल्या समाजजीवनाचे खरेखुरे व अस्सल प्रतिबिंब जर कोठे आढळत असेल तर ते लोकसाहित्यात आढळते. लोकसाहित्य हे सहजस्फुर्त व अनामिक असून त्याचे अपौरुषेय वाड्मय स्त्रीयांनी निर्माण केलेले आहे. या मौखिक वाड्मयात कष्ट करणारी, कुटुंबावर प्रेम करणारी, जगाच्या व्यवहाराकडे सजगपणे पाहणारी, असहय दुःखांना सामोरे जाणारी आणि चिवटपणे आयुष्याला तोंड देत आपल्या मुलाबाळांसकट संसाराची नाव पैलतीराला घेऊन जाणारी एक शहाणी, जिद्दी, लढाऊ आणि कणखर स्त्री आपल्याला दिसते.

परंपरेने चालत आलेल्या मौखिक वाङमयात स्त्रीची प्रतिमा फारच गुंतागुंतीची रेखाटली आहे. तिच्या जीवनाला निरनिराळे पैलू आहेत त्याचे महत्त्वाचे कारण पारंपारिक जीवन जगणारी ही स्त्री एकाच वेळी अनेक भूमिका जगते. प्रत्येक भूमिकेत तिने कोठे कसे वागावे एवढेच नाही तर कोठे कसे बोलावे यासंबंधीचे संकेत निश्चित झाले आहेत. समाज परंपरेने चालत आलेल्या या संकेतानुसार स्त्रीला जगावे लागते हे संकेत जे आहेत ते जीवनपरत्वे परदेशापरत्वे वेगवेगळे आहेत.

शारीरिकदृष्ट्या ती कशी दुबळी आहे. मानसिकदृष्ट्या ती कशी असहाय आहे आणि आर्थिकदृष्ट्या विचार करता ती कशाप्रकारे परावलंबी आहे हे संस्कार लहानपणापासून तिच्या मनावर ठरविल्यामुळे स्त्रियांनादेखील मानसिक पातळीवर या सर्वांचा स्वीकार केलेला दिसतो. मुळात तिला तीचे स्वतःचे भूमिका निरपेक्ष असे व्यक्तिमत्त्व निर्माण करता येऊ नये ते विकसितच होऊ नये या स्वरुपाची थल्या पुरुषप्रधान समाजरचनेत तरतूद केलेली आहे. तसे पाहिले तर स्त्रीजीवन हे पुरुषाच्या तुलनेत जगभर सर्वत्रच उपेक्षित जीवन आहे. भारतीय स्त्रीजीवनातील वेदना असीम अनंत आहेत शारीरिक कष्टाने आणि सासुरवासाने तिचे जीवन पीडित आहे. भौतिक बदलामुळे स्त्रीचा बाह्यपरिवेश काहीअंशी बदलला असला तरी भारतीय समूहमन बदलले असे म्हणण्यासारखी परिस्थितीत नाही.

स्त्रीवादाचा विचार करत असताना आपल्याला आदिममातृसत्तेकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. शेतीचा शोध हा स्त्रीने लावला. कृषीजीवनाला खऱ्या अर्थाने स्थिरता प्राप्त करून देण्याचे कामही स्त्रीने केले. पुढे कृषीजीवनात नांगराचा शोध लागला हा नांगराचा शोध स्त्रीला परावलंबी करणारा पहिला टप्पा ठरला. शेतीवरचे स्वामित्व पुरुषाच्या हाती गेले. आणि तिचे असलेले मालकिणीचे स्वमित्वही पुरुषाच्या हाती गेले. पुढे पुरुषसत्ताक पध्दती उदयाला आल्यानंतर एकीकडे केवळ शब्दांत आणि मुर्तीत स्त्रीची पूजा तर दुसरीकडे तिचा छळ असा दुटप्पीपणा समाजजीवनात वाढत गेला.

S.S.Dhamdhere Arts & Commerce College
तमसो मा ज्योतिर्गमय
Principal
S.S.Dhamdhere Arts & Commerce College
Talegaon Dhamdhere, Tal. Shirur
Dist. Pune-412 208

[illegible] वाढवणा या त्या स्त्रीविषयक धारणा, रूढी, [illegible] समाजजीवनात मनू आहेत त्याला मनुस्मृती, इतरस्मृतीग्रंथ, [illegible] निवाडे करण्यासाठी मौखिक परंपरेने आलेल्या न्या [illegible] आहेत त्या काही अंशी कारणीभूत ठरल्या आहेत. त्यांचा लोकमानसावर असलेला प्रभाव नाकारता येत नाही. यासंदर्भात डॉ. तारा भवाळकर यांनी मांडलेले मत मौलिक वाटते. त्या म्हणतात, "भारतीय स्त्रीच्या प्रचंड लोकसाहित्याचा फार मोठा भाग स्त्री वेदनेचा उद्‌गार असलेल्या साहित्याने व्यापलेला आहे. त्याकडे वरवर जरी नजर टाकली तरी स्त्रीच्या वेदनेची कळ किती खोलवर आहे आणि तिच्या वेदनेचा परिसर किती व्यापकक आहे याची कल्पना येते. आपल्याला वेदनेची वाटेकरी करणाऱ्या परंपरेचे भान नकळतपणे लोकसाहित्यात स्त्रीने व्यक्त केले आहे. ही वेदना निर्माण करण्याचा शास्त्रपूत प्रतिष्ठित परवाना समाजाला देणारा मनू हा स्त्रीविषयक विचारधारेचा प्रेरक आहे. समाजशासन सांगणारा मूचा स्मृतिग्रंथ आणि लोकपरंपरेतील स्त्रीविषयक सुधारणा यांचा अनुबंध स्पष्ट करणे हे अगत्याचे वाटले नव्हे., भारतीय स्त्रीच्या वेदनेचा वेध करणाऱ्या लोकसाहित्याची प्रेरणा विपरित अर्थाने मनुस्मृती हीच आहे."[१] मनुस्मृतीबरोबर इतर स्मृतिग्रंथांनीही स्त्रीबाबत फारशी उदार भूमिका घेतलेली नाही. उलट पुरुषप्रधान लोकमानस प्रतिष्ठित करण्याचा प्रयत्न त्यांच्याकडून झालेला दिसतो.

लोकसाहित्यातील स्त्री चित्रण :

मराठी लोकसाहित्यातील लोकगीते, लोककथा, उखाण्यातून, म्हणीतून स्त्री जीवनाचे ह्दयस्पर्शी चित्रण आढळते. त्यामध्ये कधी आपुलकी तर कधीदुरावा तर कधी देव देवतांविषयक श्रध्दा अशा कितीतरी भावना व्यक्त झाल्य आहेत. त्यांच्या दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या घटना, येणारे अनुभव, कौटुंबिक नाती, सभोवतालचा परिसर, सुखदु:ख, राग लोभ, वात्सल्य-स्नेह आदी मानवी भावनांचा ह्दय अविष्कार त्यांच्या मौखिक वाङमयातून अविष्कृत झाला आहे. मौखिक वाङमय यातील पांपारिक जीवन जगणाऱ्या स्त्रीच्या जीवनात मांगल्य, पावित्र्य आणि श्रध्दा यांना विशेष महत्त्व आहे. या श्रध्देच्या आधारानेचच ती आपल्या संसारातील सुखदु:खे अगदी शांतपणे सहन करते.

लोकगीतांत् उमटलेले स्त्री चित्रण :

मराठी लोकसाहित्यात स्त्रीगीते विपुल प्रमाणात आढळतात. त्यातून स्त्रीजीवनाचे विविध भावस्पर्शी चित्रआपणास पहावयास मिळते. स्त्री मुळातच भावनाशील हळवी आणि कोमल अंत:करणाची असल्यामुळे त्याचबरोबर सुखदु:खांच्या कितीतरी अनुभवालातिला सामोरे जावे लागते. अनेक प्रकारचे सण, विधी, व्रतवैकल्य, कुलाचार, नवससायास ही क्षेत्रे स्त्रियांना सांभाळावी लागत असल्यामुळे स्त्रियांकडून लोकगीतांची निर्मिती मोठ्या प्रमाणात झाली आहे. या लोकगीतांतून ग्रामीण स्त्रीचे सम्यक दर्शन घडते. कौटुंबिक भावपट खुला होतो. या गीतातून त्यांची परवशता पराधीनता व दैवाधीनता स्पष्टपणे चित्रित झालेली आहे.

Principal
S.S.Dhamdhere Arts & Commerce College
Talegaon Dhamdhere, Tal. Shirur
Dist. Pune-412 208

S.S.Dhamdhere Arts & Commerce College
तमसो मा ज्योतिर्गमय

भारतीय स्त्री [illegible] भूमिकेतून जीवन जगावे लागते मुलगी, बहीण, आत्या, नणंद अशा नात्यातून ती [illegible] नंतरतर बायको, भावजय, [illegible] आणि आई अशा त्यातील भूमिका तिच्या वाट्याला येतात. [illegible] जीवन जगताना तिचा समाजाकडे आणि समाजाचा तिच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन भूमिकेनुसार वेगवेगळा असतो. [illegible] परंपरेने चालत आलेल्या स्त्रीच्या मातृत्वाला जेवढा गौरव [illegible] आहे तेवढा स्त्रीच्या कोणत्याही भूमिकेचा झालेला नाही. म्हणून स्त्रियांच्या मौखिक वाङ्मयात आईविषयी जेवढ्या ओव्या आढळतात तेवढ्या कुठल्याही नात्याच्या संदर्भात आढळत नाही. लेक माहेर जात्यावर दळताना म्हणते.

"दळाण दळीती
पहिली ओवी माऊलीला
जन्म घेतल्या पाच तिऱ्याच्या सावलीलसजरी साळीच्या ग तांदळात
तुप मुरलं भातायात"

असा जन्मदात्री विषयीचा कृतज्ञतेचा तुडंब भरलेला भाव आणि तिच्या मायेचा महिमा ओवी गीतात भरून राहिला आहे.

मौखिक वाङमयातील पारंपारिक जीवन जगणाऱ्या स्त्रीया श्रध्दाशील असल्याने देव-देवतांना त्यांच्या जीवनात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

"भरली नीराबाई
भीत पड्याल जाऊ कशी
देवा त्या म्हस्कूबानी
पाना फुलांची केली नाव"

या लोकगीतात नायिकेने देवाशी असलेल्या आपल्या जवळीकतेच्या नात्याचा मोठ्या जिव्हाळ्याने उल्लेख करून त्यांच्याविषयी श्रध्दाभाव प्रकट केला आहे. सतत राबणाऱ्या बैलासारख्या स्त्रीजन्म असतो, गुलामगिरी, अन्याय व पारतंत्र्याला कंटाळलेल्या स्त्रीने स्त्रिचा जन्म घालणाऱ्या देवाला वेडा म्हणून आपल्या मनातील दुःख व असाहयता व्यक्त केली आहे.

"लेकीचा ग जलम घातला कुण्या वेड्यानं
माझ्या ग सखी मैनाबाई बैल राबतो भाड्यानं"

बैल प्रतिमेतून अहोरात्र राबणाऱ्या स्त्रीचं चित्र डोळ्यासमोर उभे राहते. लेकीचा जन्म मिळाल्यामुळे जन्म दिलेल्या आई-वडिलांची सेवा घडत नाही याची तिला खंत वाटते. आपल्या पुरुषकेंद्री समाजात स्त्रीचे अस्तित्व गौण आणि तुच्छ मानले गेले असल्याने जन्माच्या आधीपासून मुलीच्या जन्माला नकार, तिची अवहेलना, मुलीच्या आईची अप्रतिष्ठा यांचे पडसाद लोकगीतातून, लोककथांतून, म्हणी, उखाण्यातून वारंवार

S.S.Dhamdhere Arts & Commerce College

[illegible] अनेक [illegible] लोकगीतां[illegible] [illegible]

"[illegible]

[illegible]"

[illegible] दुःखांना, कष्टांना [illegible] यातनांना [illegible] अवहेलनेला [illegible] नकार देताना ती आपणास आढळ[illegible]

"[illegible] सासरीला मान्याचं आसन

[illegible] बसनं माय माझ्या हरणींचं"

यासारख्या ओवीमधून पुत्रावलीचा त्याग दिसतो.

स्त्रीमनावर पुरुषप्रधान व्यवस्थेचा पगडा असल्याने त्यांनी गायिलेल्या डोहाळ्याच्या [illegible] पुत्रजन्माची आस व्यक्त केलेली दिसते. मुलींच्या जन्माबाबत समाजात पूर्वीपासून फारसे प्रेम दिसत नाही. हे [illegible] खरं असे [illegible] पारंपरिक जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांना मुलगा-मुलगी यांच्या जन्माबद्दलचा हा भेदभाव खटकलेला आहे. त्याबद्दलचा निषेध नोंदविताना ती म्हणते,

"लेकीच्या आईला नका म्हणूसा हलकी

लेकाच्या आईला कोणी दिलीया पालखी"

यासारखे वस्तुनिष्ठ सत्य वरील लोकगीतातून व्यक्त होते.

स्त्रीजीवनातील दुःखाचा फार मोठा भाग सासुरवासाने व्यापलेला आहे. वेदेही केळकर सासुरवाशिणींच्या संदर्भात लिहितात, "पित्याची व भावाची मर्जी सांभाळीत आणि त्यामुळे उत्पन्न होणारी सुखदुःखे मनाशी बागवीत मुलगी मोठी होऊन सासरी जाते. तिचा संसार सुरु होतो. तिच्या या हक्काच्या घरी सासरे, दीर, पती या रूपाने तिचे आयुष्य पुरुषांशी जोडले जाते. या नवीन वातावरणातही तिला बहुदा मोकळा श्वास क्वचितच घ्यावयास मिळतो. सासुरवासाचे दडपण सतत तिला वेढून रहाते"[२] सासुरवाशिणीला सासू छळते, नणंद चुगल्या लावते. सासरची इतर माणसं उणीधुणी काढतात. वेळप्रसंगी नवरा मारतो. अशा परिस्थितीत सासुरवाशिणींचा जीव कळवळून जातो. पण आईबापाच्या नावासाठी सासुरवासाचे हे दुःख ती निमूटपणे सहन करते. या दुःखाला तिला कुठेही वाचा फोडता येत नाही.

"शेजी पुसते लेकी सासुरवास कसा

वळचणीचा वासा लागतो ठसा ठसा"

अशाप्रकारच्या सासुरवासातून आलेल्या कटुतेचा वैफल्याचा उल्लेख स्त्रियांनी गायिलेल्या लोकगीतातून व नृत्यगीतांतून आपणास पहावयास मिळतो.

जळतो ना ज्योतिर्गमय S.S. Dhamdhere

अहेव मरण हे पुण्यवंत स्त्रीलाच लाभते. नवऱ्याच्या आधी मरण आलं तर स्वर्ग मिळतो, यासारख्या लोकधारणा स्त्रीमनावर पूर्वीपासून आल्या आहेत. त्याचा परिणाम असा झाला की आपल्याला अहेव मरणच यावं असं प्रत्येक स्त्रीमनाला वाटते. आपल्या मरण सोहळ्याचे कल्पनाचित्र रेखाटताना स्त्री म्हणत,

"अहेव मरणाची मला आवड
म्होरं पती मागं कुंकवाची कावड
अहेव मरणाची सयांनो मोठी मौज
म्होरं कंथ मागं गोताची फौज"

अहेव मरणाची ही भावना सती जाण्याच्या प्रथेतून उदयास आली असावी. पूर्वीच्या काळी विधवेचं जीवन अतिशय हलाखीचे व कष्टप्रद होते. पती निधनानंतर समाजात तिला प्रतिष्ठा व मानसन्मान दिला जात नसे. याउलट सती जाण्याला त्याकाळी प्रतिष्ठा दिली जात होती. अशा अनिष्ठ रूढी, प्रथांमुळे व स्त्रियांच्या हजारो वर्षांच्या अनुभवातून स्त्रियांमध्ये अहेव मरणाची भावना दृढ होत गेली असावी. अशाप्रकारे लोकगीतांतून स्त्री जीवनाच्या विविध पैलूंचे आपणास दर्शन घडते.

लोककथांतून उमटलेले स्त्री चित्रण :

लोककथा आदिम आणि सर्वाधिक लोकप्रिय असा वाङ्मयप्रकार आहे. आपला भारत देशकथाप्रिय देश म्हणून ओळखला जातो. या कथा वाङ्मयाकडे पाहण्याची दृष्टी जशी रंजनाची आहे तशीच ती भाविकतेची आहे. लोककथांतून बुदा पुरुषसत्तेला पोषक अशीच स्त्री चित्रणे येतात. मध्ययुगीन काळापर्यंत आपल्याकडे बहुपत्नीत्वाची चाल अस्तित्वात होती. या चालीचे दर्शन आपणास मराठी लोककथेत दिसते. लोककथेची सुरुवातच एक होता राजा. त्याला होत्या दोन राण्या. एक आवडती तर दुसरी नावडती. अशी होते. महादेव, खंडोबा कृष्ण यासारख्या देवांच्या कथांतही त्यांना दोन किंवा त्याहून अधिक बायका आहेत. स्त्री जन्माबद्दलचा आकस या लोककथांतून स्पष्टपणे दिसून येतो. धाकुलट या कथेत पुत्र जन्माच्या प्रसंगी मोत्या पवळ्यांच्या पाऊस पडतो व शुभचिन्हे घडल्याची वर्णने तो. मात्र, मुलीच्या जन्मप्रसंगी असे काही घडल्याची वर्णने येत नाहीत. एकूणच लोककथांमध्ये स्त्रीला गौण स्थान दिलेले आहे. राजकन्येला स्वयंवर मांडून तिला हवा तसा पती निवडण्याचे स्वातंत्र्य दिले असले तरी तिने निवडलेला पती विद्वान, हुशार असला तरी तो रक्त पिती सारख्या रोगाने पछाडलेला किंवा दरिद्री असतो. या सर्वांवर मात करून पत्नी म्हणून आपल्या सेवाधर्माचे पालन करून विपन्न अवस्थेतील आपल्या संसाराला व पतीला उत्कर्षापर्यंत नेण्यासाठी ती धडपडते.

सासुरवाशिणीला होत असलेल्या जाचाचे वर्णन करणाऱ्या अनेक लोककथा आहेत. सासू, नणंद, नवरा, दीर, जाऊ, सासरही सासरकडील माणसं या ना त्या कारणाने तिला जाच करतात. उदाहरणार्थ दिवाळीच्या सणाला भाऊ बहिणीला नेण्यासाठी मुराळी म्हणून येतो. पण सासू सुनेला कारल्याचा वेल लावण्यास सांगते. त्या वेलाला कारली येईपर्यंत सासू तिला माहेरी जाण्यास परवानगी देत नाही. अशाप्रकारे

सासुरवासाची ही कटु [illegible] करुण कहाणी मोठी वेदनामय आहे. या कथांमध्ये सासरी कोणाला [illegible] खायला मिळत नाही म्हणून कष्टी, कोणी सनातन सासुरवासाने पिचलेली, तर कोणी नवऱ्याच्या [illegible] मारहाणीला वैतागून त्रस्त झालेली आहे. स्त्रीच्या मानसिक घुसमटीचेही प्रकटन या कथांमधून होते.

लोककथेत चित्रित झालेल्या स्त्रिया श्रध्दाळू आहेत. देवाधर्मांवर त्यांची प्रचंड श्रद्धा आहे. इच्छेच्या प्राप्तीसाठी त्या नवस-सायास करतात. उदाहरणार्थ अपत्य सुखासाठी असुसलेली यल्लुबाई धनगरीण शिंगणापूरच्या महादेवाचा धावा करते. दानधर्म करते. तिच्यावर प्रसन्न होऊन देव तिची अपत्य सुखाची मनोकामना पूर्ण करतो. व्रतकथा किंवा कहाण्या स्त्रीजीवनाशी निगडीत आहेत. व्रतकथेत व्रताचे स्वरूप सांगितले जाते. व्रतापासून होणारी फलप्राप्ती सांगितली जाते. उदाहरणार्थ मंगळागौरीचे व्रत केल्यास वैधव्य येत नाही. एकंदरीत या कथांचा त्यात सांगितलेल्या व्रतांचा आणि त्यांच्या फलनिष्पत्तीचा विचार करता स्त्रिया ही व्रतवैकल्य स्वतःच्या सुखापेक्षा नवरा, मुलगा व कुटुंबाच्या सुखासाठी करत असल्याचे दिसून येते.

सावत्र आईच्या जाचाने गांजलेला मुलगा किंवा मुलगी असा कल्पनाबंध अनेक कथांमध्ये येतो. या स्वरुपाच्या कथांमध्ये ती दृष्ट म्हणून अत्यंत कुरुपणाने रंगवचलेली आहे. जी गोष्ट सावत्र आईची तीच गोष्ट लोककथेतील सासू आणि नणंद या खलपत्राची आहे.

चातुर्य कथेतल्या चतुर स्त्रिया कुशलता, हजरजबाबीपणा, व्यवहारज्ञान, संभाषणचातुर्य या गुणांच्या बाबतीत पुरुषाच्या तुलनेत कोठेच कमी नाहीत. पुरुष जेव्हा स्त्रिच्या पवित्याची परीक्षा पाहण्यासाठी युक्त्या करतो तेव्हा चातुर्य कथेतल्या स्त्रिया आपल्या चातुर्याने त्याला त्याची जागा दाखवून देतात. उदाहरणार्थ 'सगुणा' कथेतील खाराम आपल्या बायकोच्या पतिव्रत्याची परीक्षा घेण्यासाठी बिन पुरुषांचं मुलं अन् बिनफुलाचं फळ मला वर्षभरात पाहिजे अशी अट घालून प्रवासाला निघतो. तो प्रवासाला निघताना त्याची पत्नी गर्भवती नसते. आणि तरीदेखील त्या अटीची पूर्तता करण्याचं ती त्याला आश्वासन देत. आणि धूर्तपणाने ते पार पडते. 'ठकास महाठक' कथेतील खट म्हातारी ठकगिरी करणाऱ्या धूर्त लबाड ठकाला आणि महाठकाला चांगलाच घडा शिकविते.

अशाप्रकारे सासुरवासाने पिचलेल्या, देवा धर्माविषयी श्रध्दाभाव बाळगणाऱ्या अपत्य सुखासाठी आसुसलेल्या स्त्रियांबरोबरच सावत्रआई, सासू नणंद यासारख्या खलपात्री भूमिकेत वावरणाऱ्या स्त्रियांचे दर्शन आपणास मराठी लोककथेत घडते.

म्हणी, उखाण्यातून उमटलेले स्त्री चित्रण :

कोणत्याही समाजात पन्नास टक्के संख्या स्त्रीजातीची असल्याने स्त्री-पुरुष हा जातीभेद मूलभूत आहे. मौखिक परंपरेतील म्हणींचा विचार करता त्यामध्ये स्त्रीयांसंबंधीच्या म्हणींचा पसारा मोठा आहे. स्त्रिया आपले

तमसो मा ज्योतिर्गमय
Principal
S.S.Dhamdhere Arts & Commerce College
Talegaon Dhamdhere, Tal. Shirur
Dist. Pune

दैनंदिन काम वर्षानुवर्षे करीत असताना त्यांना जे अनुभव येतात ते सत्य सार्वत्रिक स्वरूपात म्हणींच्या रूपाने बाहेर पडतात.

पूर्वीच्या काळी समाजात स्त्रियांना सासुरवास करण्याची कुप्रथा होती. या प्रथेचे दर्शन पारंपरिक परंपरेतील म्हणीतून घडते. उदाहरणार्थ 'बैल मारा ताशी बायको मारावी तिसऱ्या दिवशी', 'नवऱ्याने मारलं, पावसाने झोडपले सांगायचं कुणाला', 'लेकीच्या जातीनं नांदूनदावावं नाहीतर मरून दावावं' अशा प्रकारच्या म्हणी जुन्या काळी स्त्रियांना सोसाव्या लागत असलेल्या सासुरवासाच्या जाचक रुढीचे दर्शन घडवितात.

स्त्रीजातीने त्यांचे जीवन आहे तसेच जगावे. नवऱ्याचा मार खावा. चुलीतले लाकूड ज्याप्रमाणे चुलीतच जळते त्याप्रमाणे तिने सासुरवास सहन करावा. 'जावई रंडका ऐकावा रंतु लेक रंडकी ऐकू नये'. अशा स्त्री जीवनासंदर्भात प्रखर भावना म्हणीतून प्रकट झाल्या आहेत. 'नवऱ्याचं खायचं अन् भावाचं गायचं', 'लेकी बोले सुने लागे' या म्हणीतून सुनांविषयी परात्मभाव दिसून येतो.

'म्हातारा नवरा कुंकवाला आधार', 'बाई आली रूपात अन् म्हातारा चालला कुपात', 'पडक्या भिंतीला लिपावं किती? अन् म्हाताऱ्या नवऱ्यानं जपावं किती?' या म्हणीतून जुन्याकाळी असलेल्या बाल-जरठ विवाहाच्या प्रथेचे दर्शन घडवितात. वयस्कर पुरुष आणि तरून स्त्री यांचे विवाह स्त्रीच्या दृष्टीने फार वाईट बाब आहे. या कारणामुळे तिच्या जीवनाची झालेली फरफट वरील म्हणींतून व्यक्त झाली आहे. पुरुषाच्या तूलनेने स्त्रिया सद्‌गुणी असतात हे जरी खरे असले तरी त्यांच्यातही काही खोडी असतात. त्यांच्या अवगुणांची केलेली टिंगल टवाळी म्हणीतून प्रकट झाली आहे. 'घरच्याच वावडं अन् सालदार आवडं' लग्न होऊनही एखादी स्त्री चंचल मनोवृतीची निघते.तेव्हा 'अंबाडीच्या भाजीला जोंधळ्याची कणी आणि घरच्या धण्याला सांगू नका कोणी.' असे म्हणत लपून-छपून उन्मार्गी व्यवहार ठेवणाऱ्या स्त्रीला या म्हणीतून टोमणा मारला आहे. नवऱ्याच्या बाहेरख्यालीपणाविषयी स्त्रियांनी खंत व्यक्त करून परस्त्रीकडे चटावलेल्या नवऱ्याच्या अशा वागण्याचा त्यांनी म्हणीतून प्रखरपणे निषेध व्यक्त केला आहे. 'सतीच्या घरी बत्ती आणि शिंदळकीच्या घरी हत्ती'. 'घरचीला नाही तोड पण बाहेरची गोड', 'नजर गेली शेजारी अन् लक्ष उडालं संसारी' अशाप्रकारे बाहेरख्याली नवरा, परस्त्री यांच्याविषयी मनातील खदखद स्त्रीयांनी वरील म्हणीतून व्यक्त केली आहे. पारंपारिक जीवन जगणाऱ्या स्त्रीचे अनुभवविश्व, लोकजीवनातील सामाजिक रूढी, परंपरा, प्रथा, लोकव्यवहार, लोकस्वभाव यांचे दर्शन स्त्रीविषयक म्हणीतून होते.

लोकसाहित्यात उखाणे हे मौल्यवान लेणे आहे. प्राचीन काळापासून मौखिक परंपरेने टिकून राहिलेला उखाणा आजही लोकमाणसाला रिझवण्याचे काम करीत आहे. उखाण्याला टिकवून ठेवण्याचे श्रेय प्रामुख्याने स्त्रिया व मुलीबाळींना पोरासोरांना द्यावे लागत. आनंदाच्या व लग्नाच्या प्रसंगी उखाणा घालण्याची प्रथा आहे.

"महादेवाच्या पिंडीवर बेल वाहते ताजा ।.. रावाचं नाव घेते पहिला नंबर माझा" या उखाण्यात स्त्री मनातील देवतांविषयीचा श्रध्दाभाव, पतीविषयीचा प्रितीभाव व पतीनिष्ठा व्यक्त झाली आहे. मौखिक

Principal
S.S.Dhamdhere Arts & Commerce College
Talegaon Dhamdhere, Tal. Shirur

Scanned with CamScanner

[illegible]

[illegible]

समारोप :

[illegible] मनमोकळेपणाने व्यक्त केला आहे.

पूर्वीच्या काळी स्त्री [illegible] मनातील दुःखांना, त्यांच्या वेदनांना लोकसाहित्यातून वाट मोकळी करून दिली आहे. [illegible] स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून अभ्यास होणे गरजेचे वाटते.

संदर्भसूची :

१ [illegible]

२ [illegible]

तमसो मा ज्योतिर्गमय
S.S.Dhamdhere Arts & Commerce College
Principal
S.S.Dhamdhere Arts & Commerce College
Talegaon Dhamdhere, Tal. Shirur
Dist. Pune

[illegible] ठिकाणी स्त्रीला भक्तीचा संदेश देऊन पतीनिष्ठा, पतिव्रताचा आदर्श सतत [illegible] आपले सौभाग्य टिकावे. त्याच्या प्रीतीच्या सावलीत आयुष्य जगावे असे [illegible] ही तिच्या मनात असलेली भावना उखाण्यातूनही व्यक्त झालेली आहे.

'सासरच्या देवळातील ठवलं उसाचं वाड ।। राव लई ग्वाड सासुबाई लई द्राड' वरील उखाण्यात [illegible] कौतुकाचा भाव तर सासू विषयीचा राग, आकस व्यक्त झाला आहे. [illegible] प्रसंगी [illegible] उखाण्यात नातेसंबंधातील माणसांची थट्टा-मस्करी अश्लिल व टिंगल-टवाळीचा भाव व्यक्त होतो.

समारोप :

अशाप्रकारे मौखिक वाड्मयातून स्त्रीजीवनाचे अनेकविध पैलू मुखर झाले आहेत. लोकपरंपरेत तिची प्रतिमा फारच गुंतागुंतीची रेखाटली आहे. शारीरिक कष्ट आणि सासुरवासाने तिचे जीवन पीडित आहे तो अत्यंत श्रध्दाळू असल्याने देवाधर्मांवर तिचा विश्वास आहे. कुशलता, चातुर्य या गुणांच्या बाबतीत पुरुषांच्या तुलनेत ती कुठेच कमी नाही. आपल्या पुरुषकेंद्री समाजात तिचे स्थान गौण मानले गेले असल्याने लोकवाड्मयातून देखील पुरुषसत्तेला पोषक अशीच स्त्री चित्रणे येता. मौखिक वाङ्मयात अनेक ठिकाणी स्त्रिला पती भक्तीचा संदेश देऊन पतीनिष्ठा, पतिव्रताचा आदर्श सतत तिच्या पुढे ठेवला आहे. जन्माच्या आरंभापासूनच स्त्रीजन्माला नकार मुलीच्या आईची अप्रतिष्ठा, स्त्रीच्या वाट्याला आलेली अवहेलना, दुःख याचे पडसाद लोकवाड्मयातून उमटतात. परिणामी तिने आपल्या स्त्री जन्माविषयीची खंत व्यक्त करून या जन्मलाच नकार व्यक्त केला आहे.

पूर्वीच्या काळी स्त्री वर लादलेल्या बंधनांना नाकारण्याचे धैर्य तिच्यात नसले तरी तिने आपल्य मनातील दुःखांना, व्यथा वेदनांना लोकसाहित्यातून वाट मोकळी करून दिली आहे. म्हणून मौखिक वाड्मयाचा स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून अभ्यास होणे गरजेचे वाटते.

संदर्भसूची :

१. मवाळकर तारा, 'लोकपरंपरा आणि स्त्रीप्रतिभा', लोकवाङमय गृह, प्रभादेवी, मुंबई, तिसरी आवृत्ती २००८, पृ.४.

२. कळकर वैदेही, 'मराठी लोककथा-स्वरूप मीमांसा', सविता प्रकाशन, औरंगाबाद, १९८७,पृ.२४१.

S.S. Dhamdhere Arts & Commerce College
तमसो मा ज्योतिर्गमय
Principal
S.S.Dhamdhere Arts & Commerce College
Talegaon Dhamdhere, Tal. Shirur
Dist. Pune 412 208